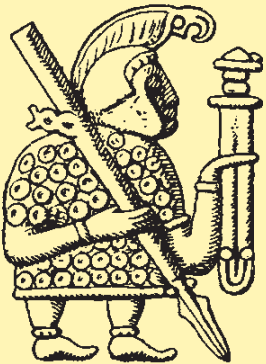

.. FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2020/1

Utgiven av

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen finns på webben i sin helhet från första årgången och publiceras löpande där med ett halvårs fördröjning: fornvannen.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör

Mats Roslund

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript

Peter Carelli

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer

Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Christina Fredengren, christina.fredengren@shm.se

Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Teknisk redaktör

Kerstin Öström

Grävlingvägen 50

167 56 Bromma

kerstin@vinghasten.se

Prenumeration

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

e-post fornvannen@vitterhetsakademien.se

Bankgiro 535-3552

Årsprenumeration i Sverige (4 häften) 200 kronor, lösnummer 60 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research

published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities

Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 250:–

Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sweden

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.

Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN («The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s. Outside Sweden *Fornvännen* is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.

The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813

Printed in Sweden by AMO-tryck AB, Solna, 2020

Författarinstruktioner

FORNVÄNNEN välkomnar manuskript i nordisk arkeologi och äldre tiders konvetenskap med angränsande ämnen. Bidrag skrivs på ett av de skandinaviska språken (svenska, norska, danska) eller på engelska.

Fornvännen utkommer med fyra tryckta nummer per år och innehållet tillgängliggörs Open Access med ett halvårs fördröjning.

FORNVÄNNEN tar emot fyra typer av bidrag:

- 1) *Artiklar*: Fördjupade presentationer av nya forskningsresultat som offentliggörs för första gången. Max 45 000 nedslag inkl. blanksteg (exkl. abstract och referenser). Kompletteras med abstract, referenser, summary och 4–5 keywords på engelska.
- 2) *Korta meddelanden*: Korta presentationer av fynd/resultat som bedöms ha forskningsmässigt nyhetsvärde. Max 13 500 nedslag inkl. blanksteg (exkl. ev. referenser). Får ha ett begränsat antal referenser och illustrationer. Ska ej ha abstract eller summary.
- 3) *Debattinlägg*: Kortare diskuterande och argumenterande texter. Max 20 000 nedslag inkl. blanksteg. Får ha ett begränsat antal referenser och illustrationer. Ska ej ha abstract eller summary.
- 4) *Recensioner*: Granskning av både skandinaviska och internationella publikationer som bedöms vara av intresse för tidskriftens ämnesområden. Max 9 000 nedslag inkl. blanksteg. Inga illustrationer eller referenser.

Alla bidrag granskas av *Fornvännens* redaktion samt en extern sakkunnig genom s.k. dubbel blind peer review.

Utförliga författarinstruktioner för innehåll, format, referenssystem osv. finns att ladda ned på:

<http://vitterhetsakad.se/publikationer/fornvannen>. Bidrag tas emot löpande och ska skickas i färdigt skick, redigerade enligt de utförliga författarinstruktionerna, och med illustrationer till: fornvannen@vitterhetsakademien.se.

Guide for Authors

FORNVÄNNEN: *Journal of Swedish Antiquarian Research* accepts manuscripts in English on Nordic archaeology and early art history, as well as topics closely related to these disciplines. The journal is published in four printed issues annually, and the contents are made Open Access six months after publication.

Four types of contributions can be submitted:

- 1) *Articles*: Max. 45,000 characters incl. spaces (excl. abstract and references). Abstract, summary and 4–5 keywords in English.
- 2) *Short Communications*: Brief presentation of artefacts/results judged to be newsworthy for researchers. Max. 13,500 characters incl. spaces (excl. references). A limited number of illustrations and references allowed, but no abstract.
- 3) *Debates*: Max. 20,000 characters incl. spaces (excl. references). A limited number of illustrations and references allowed, but no abstract.
- 4) *Reviews*: Scandinavian and international publications judged to be of interest to the readership of the journal. Max. 9,000 characters incl. spaces. No illustrations or references.

All submissions undergo editorial auditing and revision. Article manuscripts are subjected to double-blind peer review by external researchers.

Detailed instructions for authors covering content, format, reference system etc. can be downloaded at:

<http://vitterhetsakad.se/publikationer/fornvannen>. Manuscripts, completed according to the full instructions and including illustrations, may be submitted at any time to: fornvannen@vitterhetsakademien.se.

Innehåll

- 1 *Isberg, A.* Ringspännen i Lund. Skiftande traditioner mellan Östersjön och Kontinenten. —Summary.
15 *Ødeby, K.* Hvor er runene? —Summary.
29 *Lingström, M. & Klackenborg, H.* Sigillstampen från Biskops-Arnö. —Summary.

DEBATT

- 37 *Hegardt, J.* Kanske: Det humanistiska tvivlet och det arkeologiska narrativet.
40 *Björklund, A. et al.* Referensverket *Det medeltida Sverige* och arkeologin.
43 *Indrelid, S.* Medieval communal reindeer drives on Hardangervidda, South Norway: reply to Otto Blehr.

KORTA MEDDELANDEN

- 51 *Oehrl, S.* Gotland's largest picture stone rediscovered.
55 *Gustafsson, N.B.* Ett nyfunnet märke från Roma kloster.
58 *Larsson, A. et al.* Korsvikskäken: Ett bohuslänskt skelettfynd från mellersta järnålder.

RECENSIONER

- 61 *Ling, M. & Welinder, S.* Arkeologiska fantasier. Anmälan av *J. Wienberg*.
63 *Dørum, K. & Holberg, E.* Frå høvdingdøme til statsmakt i Noreg ca. 200–1350. Anmälan av *T. Lindkvist*.
65 *Skoglund, P. et al.* (red.). North Meets South: Theoretical Aspects on the Northern and Southern Rock Art Traditions in Scandinavia. Anmälan av *V. Mantere*.
67 *Zachrisson, I.* Gränsland: Mitt arkeologiska liv. Anmälan av *I. Berg*.
69 *Buchwald, V.F.* Jernets Danmarkshistorie. Anmälan av *A. Ödman*.

Referensverket *Det medeltida Sverige* och arkeologin

Verket *Det medeltida Sverige* (DMS) har utkommit sedan 1972. I *Fornvännen* 2019:3 har Eva Svensson recenserat band 7, som behandlar Värmland och utkom 2018 (Svensson 2019a). I princip samma recension har dessutom publicerats i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2019:1 (Svensson 2019b). Svensson är starkt kritisk till hur arkeologin behandlas i DMS 7. Som en allmän karakteristik av verket skriver hon: »Inventeringen av arkeologiskt undersökta lokaler med medeltidsdatering är alltså långt ifrån fullständig». Men hon verkar ha missat att DMS redogör för det *skriftliga* källmaterialet om bebyggelsen och jordägandet under medeltiden och fram till mitten av 1500-talet. DMS har sedan starten mycket sparsamma hänvisningar till byggnadslämningar eller arkeologiska iakttagelser, och de görs regelmässigt genom angivande av fornlämningsplats och RAÄ-nummer i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. DMS visar i dessa fall att platsen finns, men för att få veta mer om den måste läsaren själv gå vidare.

Vi konstaterar att Svensson som recensent fullständigt missar intressanta nya rön i DMS 7, exempelvis den omlagda häradsindelningen, det tidigmedeltida storgodset Hammarö och det oväntat stora antalet sätesgårdar. Vi vill också rätta ett sakfel angående Lurö i Vänern, som under något år på 1150-talet hyste ett kloster. Svensson hävdar att arkeologin har visat att där aldrig fanns något kloster, men munkarnas korta vistelse på ön gör att inga spår av korsgång eller annat klostermässigt byggande är att vänta i marken.

Recensionen kunde avfärdas som förfelad, men det är mera konstruktivt att föra en diskussion om relationerna mellan DMS och arkeologin.

Förhållandet mellan de kartläggningar som DMS gör och de arkeologiska vetenskaperna är intressant. En avgörande skillnad finns: DMS arbetar med ett i princip finit källmaterial, utan tillväxt, medan arkeologin ständigt gör nya rön. Verket DMS kommer inte att behöva ges ut i omarbetade upplagor med jämna mellanrum, utan när böckerna är publicerade ska de vara aktuella för evigt. Visst händer det fortfarande att brev-

uppgifter från medeltiden upptäcks, liksom att verket kan ha missat enstaka källor, men principen står klar: detta är vad vi har av källor, och här presenteras de så att alla kan använda dem. De arkeologiska vetenskaperna, inklusive byggnadsarkeologi, pollenanalyser osv., är mer spännande med sitt ständiga inflöde av nytt material. Samtidigt är inflödet en belastning som leder till ständiga omtolkningar genom nya undersökningar på annan plats.

Inom vissa fält är förutsättningarna för DMS och arkeologin att komplettera varandra stora, eftersom båda har den fysiska verkligheten som undersökningsobjekt. Här ska inte läggas några teoretiska aspekter på ämnet, utan det handlar om några konkreta exempel.

Genom arkeologin tydliggörs ständigt bristerna i det medeltida skriftliga källmaterialet. De flesta medeltida breven handlar om jordtransaktioner mellan namngivna parter, och vi har drygt 40 000 brevtexter bevarade i original eller avskrift, och ytterligare omkring 5 000 där vi känner till det huvudsakliga innehållet. Men det är tydligt att vi bara känner till en liten andel av alla brev som utfärdades. Tack vare det världsunika källmaterialet Gustav Vasas jordeböcker kan DMS redovisa rikets samtliga gårdar och obebyggda jordegendomar i mitten av 1500-talet. Men den som slår upp en DMS-volym ser genast att en mängd bebyggelser inte har några belägg i medeltida brev, trots att de kan ha sålts, bytts eller arvskiftats åtskilliga gånger under århundradena. På ett mycket konkret sätt framgår brevförlosterna när sigillstamplar påträffas arkeologiskt: ofta är sigillet bärare en tidigare okänd person. Senast har det handlat om stamplar påträffade i Skällviks borg i Östergötland och i Enköping.

På ett lokalt plan kan DMS, en del av historieämnet, sägas vara en hjälpvetenskap till arkeologin. Genom DMS får arkeologen en viss uppfattning om åldern och storleken på en bebyggelse som ska bli föremål för undersökning. Inte minst måste kunskap om närheten till grannar vara viktigt – liten by, stor by eller ensamgård? Nyttan av denna kunskap har gjort att lokala undersökningar med DMS-metodik har

beställts inför infrastrukturprojekt och exploateringsgrävningar i områden som ännu inte utgivits.

Om man funderar över möjliga forskningsgrävningar skulle arkeologin genom att utnyttja DMS exempelvis kunna undersöka om det fanns materiella skillnader mellan hushållen i självägande gårdar och landbogårdar – i Mälardalen där ett noggrant jordvärderingssystem tillämpades vore det enkelt att hitta storleksmässigt likvärdiga gårdar att jämföra.

I DMS framträder ibland en företeelse av relevans för diskussionerna om tidiga godssystem. Vid en sockenkyrka har legat en huvudgård, senare omvandlad till prästgård. Ett stycke därifrån, kanske 1 km, ligger en by med samma namn som socknen. Ett exempel är Balingsta i Hagunda härad i Uppland, där Balingstaby ligger 600 m från kyrkan och den stora prästgården Balingsta (DMS 1:6, s. 34ff, 46). Det som förmodligen hände var att en vikingatida storgård med trälar gjordes om till en mindre huvudgård, trälar frigavs och blev landbor, och en ny by anlades för dem. I en idealvärld av forskningsgrävningar på båda platser skulle omvandlingen kunna dateras arkeologiskt.

Det finns ett förvånansvärt stort antal inventarieförteckningar från medeltiden och 1500-talet, främst från prästgårdar. Många är tryckta i annat sammanhang, men med DMS framkommer nya. Här nämns många av de föremålstyper som framkommer arkeologiskt, men i sitt sammanhang där uppräkningsen även innefattar föremål som tenderar att inte bevaras i jorden.

I DMS framkommer stora regionala skillnader i näringsfång, bland annat genom att olika persedlar togs ut som skatt eller avrad. Områden med avrad i smör tyder på en försörjningsbas i boskapsskötsel, medan avrad i korn visar på ett spannmålsinriktat jordbruk. Avkastningsuppgifter om antal lass hö som bärgades indikerar hur många djur som kunde hållas över vintern. Detta bör ha avspeglat sig i byggnadsskick och föremålsuppsättningar som framträder arkeologiskt.

Det finns också en stor potential att genom arkeologin bättre förstå ett viktigt historiskt problem: dold hemmansklyvning. I det skriftliga materialet framträder denna intressanta företeelse först under 1500-talet då exempelvis tiondelängder jämförs med Gustav Vasas jordeböcker –

flera hushåll kan bebo det som skattemässigt är en enda gård. Företeelsen är belagd från de flesta landskap, och den visar hur landskapshandlingarnas kamerala syfte gör att de inte alltid avspeglar bebyggelsens fysiska verklighet. I medeltidsmaterialet är hemmansklyvningarna helt osynliga, så vi kan inte utifrån det skriftliga materialet ange när de började. Men när arkeologin påträffar flera gårdar där det bara borde finnas en, och kan datera dessa gårdar, börjar svaret på denna fråga skönjas.

En annan fråga, där snarare det omvända gäller, är kvinnornas ställning i det medeltida samhället. Kvinnors sociala tillhörighet kan studeras arkeologiskt genom gravmaterial och genom kvalitetskillnader i kvinnoanknutna föremål. I det skriftliga materialet framträder en mycket tydligare bild, där DMS visar i vilken hög grad kvinnor var jordägare eller borgare. Att kvinnor ur aristokratin var klostergrundare är ett välkänt fenomen, men kvinnor mycket längre ned i hierarkin gjorde jordaffärer, donerade till kyrkor och hade burskap i städerna.

De arkeologiska vetenskaperna ger ständigt nya kompletteringar till det skriftliga källmaterialet. Sockenkyrkorna behandlas kortfattat i DMS, och viktiga skriftliga uppgifter noteras. I de fall då lyckade dendrodateringar ger exakta år skulle DMS faktiskt kunna föra in ungefär »1296–97 färdigställdes stenkyrkan (dendrodatering, NN s. 56)» bland de historiska notiserna, för sådan tyngd har denna dateringsmetod.

DMS är framför allt ett landsbygdsprojekt. Enligt de ursprungliga planerna skulle inte städerna inkluderas alls, men denna avgränsning togs snabbt bort. En stadshistorik har väl utgivits för samtliga svenska medeltidsstäder och utgör tillsammans med rapportserien *Medeltidsstaden* ett självklart underlag inför arkeologiska undersökningar. Men genom att DMS dammsuger och publicerar allt skriftligt material också i städerna får stadsarkeologin sitt bästa kallstöd här. Ofta har källorna diffusa formuleringar som »väster om torget», men ibland är de mycket hjälpsamma och medger exakt lokalisering. Att som arkeolog på förhand veta något om de medeltida människorna i den stadsgård som ska exploateringsgrävas är givetvis en stor fördel. I det skriftliga materialet framgår också att träd-

gårdar, kålgårdar och vretar var ett vanligt inslag i städerna, även i deras centrala delar. I det kommande DMS 2:7 behandlas Strängnäs stad. Domprostgården söder om domkyrkan hade 1323 två oxar, sex kor, sex svin, en häst, tre skjutshästar och sex ston, och dess granne ärkedjäknegården hade 1378 sex kor och tio får. Dessa rurala inslag i stadsmiljön bekräftas och kompletteras av arkeologin, där stadsarkeologins analysmöjligheter av odlingsspår och urban djurhållning har utvecklats påtagligt under de senaste decennierna.

Potentialen för bebyggelsehistorisk och socialhistorisk forskning i vid bemärkelse där arkeologin och historieämnet, via DMS, kompletteras varandra är alltså redan stor men kommer att växa. DMS täcker nu stora delar av Mälardalen, Gästrikland, östra Småland, Öland och Värmland. Efterhand som nya områden täcks in av DMS genereras ett allt större jämförelsematerial vilket ökar de tvärvetenskapliga möjligheterna, inte minst att identifiera och förklara regionala skillnader.

Referenser

- DMS = *Det medeltida Sverige*, 1:1–ff. Stockholm/Kalmar/Uppsala 1972–ff.
 DMS 7 = Björklund, A. 2018. *Det medeltida Sverige*, 7 Värmland. Stockholm.
 Svensson, E., 2019a. [Recension av DMS 7]. *Fornvännen* 114.
 Svensson, E., 2019b. [Recension av DMS 7]. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2019:1.

Annika Björklund

Kaj Janzon

Hanna Källström

Christian Lovén

Det medeltida Sverige

Riksarkivet

Box 12541

SE-102 29 Stockholm

annika.bjorklund@riksarkivet.se